

FIGYELŐ

Csonka Liberta

ANTROZOOLOGIA ÉS FILOZÓFIAI PRAXIS

Az állati fordulat¹

A tanulmány első részének fókuszában az a gondolkodásban beállt fordulat áll, ami a XXI. századi nyugati társadalom tagjainak cselekvéseit, döntéshozatalát a korábitól markánsan eltérő módon befolyásolja. Egy újfajta viszonyulás érzékelhető az állatokkal kapcsolatban, amely jelenség az addig az emberi környezetben értelmezhető oly alapvető fogalmainkat írja újra, mint például a család, a társ, a gyász, a szabadság vagy a szeretet. Ezt a gondolkodási változást Harriet Ritvo amerikai történész 2007-ben állati fordulatnak nevezte.²

A nyugati filozófiára jellemző ember-állat kapcsolat gondolkodásbeli struktúrája

Az állat fogalma meghatározó szerepet tölt be a nyugati gondolkodásban. Közismertek azok a történetek, közmondások, ahol az állatok a gondolkodás segítői voltak, amikor az ember számára ismeretlent kellett megfogalmazni, például Róma alapításakor a farkas által táplált Romulusz és Rémusz legendája, vagy a már a középkorban is használt, de a filozófiában Hobbes nevéhez kapcsolódó mondás: homo homini lupus est, ember embernek farkasa. A Friedrich Nietzsche műveiben megjelenő állati metaforák, allegóriák ugyancsak beleillenek ebbe a képbe. A XX. századból Wittgenstein híres mondatát emelném ki, amikor egy állati metaforával magyaráz a filozófiáról: „Mi a célod a filozófiában? – Hogy megmutassam a légynek a kiutat a palackból.”³

A felsorolásból jól látható, hogy a filozófiatörténet jelentős alakjainál az állat fogalmának kiemelt funkciója van. Egyfajta szemléltető eszközként, az állatok által könnyen elképzelhetőek voltak az emberi megismerés számára ismeretlen, irracionális dolgok, akár meg is testesítették azokat. Ezt a gondolkodási pozíciót nevezzük antropocentrikus viszonyulásnak.

Az antropocentrikus gondolkodásban az ember a centrum, így az állat a körív, amelynek minden pontja a körív sugaraként az emberre mutat. Az állat számtalan ellenpontot ad ahhoz, hogy az ember fogalmát, az emberi világ, az emberi megismerés határát bekerítse. Immanuel Kant ezt a viszonyt így fogalmazza meg: „Eszünk nem valamiféle, meghatározatlan messzeségbe kiterjedő síkság, melynek határaitól csak úgy általánosságban szerünk tudomást; inkább gömbhöz hasonlítható, melynek sugarát megkapjuk a felszínén lehető ív görbületéből (a szintetikus a priori tételek természetéből); ennek alapján biztonsággal megadható a gömb beltartalma és az azt korlátozó felület. E gömbön (a tapasztalat körén) kívül az ész számára nincs objektum;

¹ A frazeológiai kifejezést, „állati fordulat”, először Sarah Franklin használta 2003-ban egy konferencián Ausztráliában. Hanna Mamzer. *Animal as a Meta-turn?* 12.

² Ritvo. 2007.

³ Wittgenstein. 1998. 154.

még a kérdések is, melyek az efféle vélt tárgyakra vonatkoznak, valójában a gömbön belül – az értelem fogalmainak alárendelődve – fennálló viszonyok átfogó meghatározásának szubjektív elveit firtatják.”⁴ Az antropocentrikus gondolkodás tehát az embert e gömb középpontjába helyezi, és hozzá képest nevezi másnak, jelen esetben állatnak, a világot.

Az állati fordulatok

A nyugati filozófia első nagy „állati fordulata” ezen a gömbön lukat ejtett, amikor 1859-ben, Darwin műve, A fajok eredete napvilágot látott. A korában megdöbbenítő elmélet, miszerint az ember is állat, máig olyan erős gondolati struktúrát kínál a nyugati ember számára, hogy az ebből való kilépés, azaz azt állítani, hogy nem állat vagyok, hanem ember, folytonos magyarázatot kíván, és egy újfajta ember-állat értelmezést eredményez.

A XX. század közepén, a természettudományos gondolkodás csúcspontján, a második „állati fordulat” során az állat az addigi ember helyébe került. Míg korábban az állat, az állati viselkedés az emberi világra vetítve jelent meg, a XX. század közepén, az állatot az emberi környezettől függetlenül, önmagában vizsgálták. Ahogy a nyugati filozófia egyik központi kérdésére, hogy „Mi az ember?”, az egyik meghatározó válasz az individualizmus gondolatiságában fejtette ki magát, úgy a XX. század közepén ez az individualista látásmód jelent meg az állattal kapcsolatban. A szemléletmódváltásból következően az állatot, mint egy az embertől különböző, de formailag azonos lényt kezdték vizsgálni és antropomorf következtetéseket vontak le természetével, intelligenciájával, megismerésével, észlelésével, tudatával kapcsolatban, elsősorban Konrad Lorenz etológiai, Peter Singer állatetikai és Thomas Nagel állati tudattal kapcsolatos munkái kiemelten relevánsak a kérdéskörben. Az állatot emberi, antropomorf helyzetekben kezdték szemlélni, és voltak lekövetkeztetéseket természetével, intelligenciájával, megismerésével, észlelésével, érzékelésével, tudatával kapcsolatban. A gondolkodás alapjaiban nem változott, a vizsgálódás tárgya változott, az emberről az állatra. A megismerés szempontjából az antropocentrikusság továbbra is fennmaradt, hiszen az ember kíváncsisága kutatta a területet, azonban az addig kizárólag az ember számára használt szubjektum-fogalomtár köntösét a különböző állatfajok egyedeivel is felpróbáltatták, ezáltal újabb ismereteket nyerve (az ember számára) róluk. Ez az ismeret azonban továbbra is antropocentrikus maradt, mivel egyedül az ember számára értelmezhető. Elmondható tehát, hogy a természettudományos vizsgálódás az állatok irányába az ismeretszerzés szempontjából mindig egyirányú marad, e következtetés tautologikus természetű, hiszen a tudomány éppen az ember racionális megismerésének axiómáin alapul.

A harmadik, ritvói „állati fordulat” célja egy újabb lyukat ejteni azon a gömbön, ami az embert saját megismerésének korlátaival azonosítja, és ezáltal meghaladni az antropocentrikus világlátást. Ritvo az akadémiai világban lezajló változásról ír, ami az elmúlt pár évtizedben az állat fogalma körül történt. Állítása szerint, egyszerre a humán és a társadalomtudományokban, megnövekedett az állati témával foglalkozó kutatások száma, és ebből a kvantitatív növekedésből egy kvalitatív átalakulás is érzékelhető a kutató, azaz az ember, és a kutatás tárgya, az állat kapcsolatában. Ez a minőségi módosulás az állat korábbi és jelenlegi szerepének újra értelmezésével jár,

---

⁴ Kant. 2018.122.

ami maga után vonja e kapcsolat másik szereplőjének, az ember fogalmának felülvizsgálatát is.

Hanna Mamzer szociológus a XXI. századi állati fordulatot meta-fordulatnak nevezi. Tovább bontva Ritvo gondolatát, kiemeli a szöveg és vizuális fordulat sorából. Meta-fordulat alatt azt érti, hogy a fordulat nem pusztán abban nyilvánul meg, hogy a világot milyen módszerrel vizsgáljuk, hanem mindenekelőtt abban, hogy a kutatott világhoz való kapcsolódás módja is megváltozik. E változás okát abban a napjainkban megjelenő poszthumanista pluralizmusban látja, ami arra tesz javaslatot, hogy a valóság valamennyi interpretációját releváns valóságképnek tekintjük, azaz individuális reprezentációnak. Ebből az álláspontból azonban az következik, hogy számtalan világ létezése lehetséges, ahol minden egyes interpretáció egy különálló mentális világot jelöl. Ezen a ponton jutunk el arra a felismerésre Mamzer szerint, hogy a mentális szubjektum, aki az interpretációt végzi, valójában nincs kapcsolatban az önmagában lévő világgal, csupán a világnak azzal a reprezentációjával, amit az az elme hoz létre, ami fel is fedezi, interpretálja azt. Az interpretáció, mint reprezentációs lehetőség tehát számtalan individuális világ létezésének ad jogosultságot, mindeközben azonban megfoszt attól az alaptól, amit a világot feltáró szubjektumok (nevezhetők mentális individuumnak) tőlük független, közös világnak nevezhetnének.⁵

Margo DeMello 2012-es könyve szisztematikusan láttatja az új „kopernikuszi fordulatot”, amikor az ember-állat tanulmányokat – eltérően a korábbi természettudományos megközelítéstől – egyfajta világlátásként fogalmazza meg.⁶ C. Wright Mill szociológust segítségül hívva, azt állítja, hogy a szociológusok a világot egy szociológus képzelettel látják, ami által az életünkre úgy tekintünk, mint ami egy társadalmi kontextusba van beágyazva. DeMello úgy gondolja, hogy az ember-állat tanulmányokra is hasonló látásmód jellemző, a témája – az ember és állat kapcsolatok – meghatározza, de fontos része az a sokféle világlátás, ahogyan az állatokra tekintünk, és hozzájuk viszonyulunk. Az ember-állat tanulmányok szerint a klasszifikáció sokkal inkább meghatározó az emberi kultúrában, mint maga a biológia. Az állatok fizikai, biológia azonossága sokkal kevésbé meghatározó státuszukra és a velük való bánásmódunkban, mint szimbolikus és társadalmi meghatározottságuk. Az ember-állat tanulmányok célja az, hogy megértsük az állatokat az emberi kontextusban. Fókuszában az állat áll az emberi világban, az állatra, mint társadalmi konstrukcióra tekint. Mert mi az állat az emberi kultúra nélkül? – teszi fel a költői kérdést DeMello. Ebből a kérdésből pedig adódik a következő: mi az emberi kultúra az állat nélkül?

A filozófia gyakorlati fordulata

Mit értek filozófia alatt, amikor azt állítom, hogy a XXI. századi kutyatartók társadalmunk sétáló filozófusai? A kérdés megválaszolásához a filozófia szó jelentését kell megvizsgálni. A filozófia gyakorlati fordulatát a Nemes László vitaindítójában⁷ felvázolt különbségtételeken keresztül mutatom be, kiemelve a filozófiának azt a

---

⁵ Mamzer. 2019. 8-9.

⁶ DeMello. 2012. 9.

⁷ Nemes 2017.

gyakorlati, dinamikus, folyamatszerű jelentését, ami elsősorban nem az elméleti megközelítés felől érthető.

A filozófia természete

A filozófia természetét vizsgálva két jelentősen különböző irányt vehetünk: egyrészt, amikor filozófiáról beszélünk, egy bizonyos tudásra gondolhatunk, másrészt egy megismerési folyamatra, amit a filozófia gyakorlásakor teszünk. Az első inkább statikus képet mutat, a második pedig egy dinamikus folyamatot jelöl. E kettős természet különböző filozófiai gyakorlatot eredményez, ahol a filozófus szerepe is változik attól függően, hogy melyik filozófiával foglalkozik. Amennyiben a filozófus a filozófiára, mint egyfajta tudásra tekint, jellemzően kutatóként, akadémiai környezetben foglalkozik a filozófiai hagyomány kérdéseivel tudóstársai korlátozott körében. Saját gondolkodását építi, támasztja alá a meglévő filozófiai kánon szövegeivel, és ütközteti azokat kollégáival, akik szintén ismerik ugyanazon kánon szereplőit. Míg, ha a filozófus a filozófiára, mint gyakorlatra tekint, e képesség egész életét behálózó folyamatként nyilvánul meg. Amennyiben ezt a filozófiát közösségben műveli, nem előadásokat tart, hanem beszélgetéseket szorgalmaz, ahol a filozófiai gondolkodást, a fogalmakon keresztüli reflexiót iniciálja.

A fenti két alapvető meghatározás jól tükrözi korunk felfogását a filozófia fogalmával kapcsolatban. Nemes felhívja a figyelmet, hogy a filozófia nem korlátozódik ezekre a területekre: „Története során a filozófia a legkülönbözőbb helyeken, formákban és környezetben jelent meg, visszaesések és fellendülések időszakainak váltakozásával, gyakran csak utóleg felismerve egy-egy irányzat vagy gondolkodó jelentőségét. A filozófia olyan, mint a kaméleon: a környezeti kihívásokhoz alkalmazkodva változtatja kínézetét. Egyszer a valláshoz vagy a művészetekhez igazodik, máskor a politikához, a társadalom- és természettudományokhoz, időnként inkább az irodalomkritikához kerül közel, máskor életvezetési tanácsadássá, akár kifejezetten terápiás aktivitássá válik. Egyszer magányosan művelik, máskor közösségben, egyszer írásban, máskor szóban.”⁸

A mai filozófia megnyilvánulása tehát főként az egyetemi elefantsonttoronyra szűkült, az „akadémiai gettóban” jelenik meg, ahol elméleti filozófia művelése folyik. Ennek a marginalizált szerepnek a feloldására válaszul indult el az 1960-as évektől kezdve az érdeklődés a filozófia gyakorlati ságára iránt.

A gyakorlati orientálódás hármastaxonómiája

A gyakorlati filozófia az 1960-a években egyre népszerűbb lett, ennek egyik leglátványosabb bizonyítéka az úgynevezett alkalmazott filozófia elterjedése. A filozófia különböző ágait elkezdték kisebb, konkrétabb területeken alkalmazni, például az etikát az állatokhoz való viszonyulás területén – így született meg az állatetika diszciplínája. A filozófia gyakorlati alkalmazásának egy másik formája a hétköznapi élet gyakorlatát igyekszik megváltoztatni, ennek formának jó példái a vegetarizmus és a veganizmus. Mindkét filozófiai álláspont során az elmélet a gyakorlat során nyeri értelmét és mindkét esetben az elmélet egyértelműen elválik a gyakorlattól. A taxonómia harmadik eleme az a fajta gyakorlati filozófia, ahol nem elméletekkel foglalkozunk, hanem gyakoroljuk a filozófiát: „A filozófia nemcsak úgy

---

⁸ U.o. 183.

lehet gyakorlati, hogy elméleteket alkalmazunk életünk különböző területeire vagy egészére, hanem úgy is, hogy a filozofálás, a filozófiai gondolkodás, reflexió folyamatára összpontosítunk. Nem alkalmazzuk a filozófiát, hanem csináljuk.”⁹ A filozófia praxis inkább innen érthető meg. Ez utóbbi filozófiai álláspont tehát nem abban az értelemben gyakorlati, hogy a filozófiai tudást a gyakorlatba ülteti az akadémiai világon túl, a filozófiai tudás alkalmazásán keresztül értelmet adva a filozófiának, hanem abban, hogy magát a filozófiát egyfajta dinamikus történeti folyamatnak, a mindennapokat átszövő életmódnak tekinti, amely során a filozófia az élet minden területén jelen tud lenni, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy az élet minden területe tekinthető a filozófia, a filozófiai gondolkodás és a reflexió megnyilvánulásaként.

A kritikai kutyatanulmányok, röviden kutyizmus

Byung-Chul Han dél-koreai származású filozófus *A kiégés társadalma* című könyvében a kor emberét elmagányosodott, elgépiesedett személyként írja le, aki a Föld, az idegen kultúrák, a másik ember kizsákmányolása után most saját maga kizsigerelését kezdte meg. E gondolkodás okát a figyelem fókuszváltásában látja, ami az individuumra szűkült. „A neoliberais boldogságfogalom eltereli figyelmünket a fennálló uralmi összefüggésekről, amennyiben csak lelki önvizsgálatra kényszerít. Gondoskodik róla, hogy mindenki egyedül saját magával, önnön pszichéjével foglalkozzon, ahelyett, hogy kritikusan rákérdezne a társadalmi viszonyokra. A szenvedést, amelyért a társadalom volna felelős, privatizálják és pszichologizálják.”¹⁰ A Han által leírt tendenciákat összevetve a jelen társadalomban megfigyelhető kutyatartás minőségi és mennyiségi változásával, az ember kutyához fűződő kapcsolatának átalakulásával elvezet ahhoz a kérdésig, hogy vajon a ma embere nem a kutyákban/kutyatartásban keresi-e azon emberi értékek gyakorlását, amelyeket a fent lefestett emberi világban már nem gyakorolhat, vagy ezek eddig szokványos gyakorlása értelmezhetetlen. Amennyiben a filozófiára tekinthetünk úgy, mint egy életmódra, ebből következően egy-egy jelentős életmódváltozás gyökerében helytálló a feltételezés, hogy változás mögött filozófiai indokok állhatnak. Ez a folyamat egy olyan alapvető változás, amely során nem csak figyelmének tárgya változik, például munkahelyet vált, hanem az ember maga: „A filozófia a lelki fejlődés módszere, melynek érdekében az embernek meg kell térnie, gyökeresen át kell alakítania az életét. Igyekezetében és erőfeszítésében, hogy elérje a bölcsességet, de már a bölcsességgel azonosított céljában is, az antik filozófia valóban elsősorban életvitel. A bölcsesség nem a tudásban mutatkozik meg, hanem abban, hogy általa más módon létezzünk.”¹¹

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a kutya mindig jelen volt az ember/iség mellett, akkor releváns a kérdés, hogy most miképp van jelen az ember életében, s amennyiben másként, mint korábban, akkor ennek mik lehetnek szerteágazó okai. Kritikai kutyatanulmányoknak, röviden *kutyizmusnak* nevezem azon hitvilágokat és cselekvéseket, amelyeket kutyánk köré építünk, s valamilyen módon belé projektálunk. Hitvilágok és cselekvések projekciója alatt azt a folyamatot értem, amikor a hitünket és ebből adódóan a cselekvéseinket az állat szükségletei határozzák

---

⁹ U.o. 186.

¹⁰ Han. 2019. 22.

¹¹ Hadot. 264-265.

meg és ezek adnak neki értelmet, azaz hiányunk betöltésének tárgya az állat, a szükségletek kielégítését a kutyán keresztül éljük meg. Ez az állati fordulat olyan erővel bír, hogy az ember hétköznapjait gyökeresen megváltoztatja, életmódváltásra kényszeríti. Feltevésem, hogy a folyamat során egy sokkal természetközelibb, „vadabb” ember születik, aki minimális szókinccsel, viszont rengeteg érintéssel és együtt töltött idővel szemléli a létet, van jelen benne. Tudás előtti állapot ez, ami olyan emberi szükségleteket őriz meg a kutyán keresztül, melyek a modern ember utáni embert vetíti elő. A jelenség során új jelentést nyerő fogalmainkat, mint például a család, a társ, a gyász, a szabadság vagy a szeretet, szórmébe bújtatott fogalmaknak nevezem. A kritikai kutyanulmányok filozófiájának kidolgozása kettős célt szolgál: egyfelől a kutyatartói magatartás vizsgálatának a tudományos diskurzus témaköreibe emelése hozzájárulhat a tudatosabb cselekvésekhez, mely másodsorban hosszú távon akár elő is segítheti az emberi életminőség javulását, fejlődésünk forrásává téve azt. Kutatásom központi kérdése Thomas Nagel „Milyen lehet denevérnek lenni?” kérdésfeltevésével szemben nem a szubjektív tapasztalatok tudományos (interszubjektív) értelmezhetőségére kérdez rá, hanem a szubjektív emberi tapasztalatra, azaz nem arra próbálok válaszolni, „Az ember lehet-e kutya?”, hanem arra: Milyen lehet olyan embernek lenni, aki kutyának képzele magát? A kérdésben a lényeg tehát a Mamzer által kifejtett meta-fordulat minőségi fordulata, amikor a „mi”-ről a „hogyan”-ra kerül a fókusz, azaz a fordulat a reprezentáció módszeréről a világhoz való kapcsolódás módjának megváltoztatásának „lehet”-őségében van. Milyen „lehet”, azaz szabadságában áll-e az embernek az olyan emberi létezés, akinek a kapcsolódása a világhoz a kutyáéhoz hasonló? Az ilyen ember például naponta sétál a természetben céltalanul, kezével rendszeresen élő testet érint, beszéde információközlés mellett érzelmek kifejezésére is szolgál, stb. Mindez jelentős különbséget jelent a világ érzékelésével kapcsolatban az olyan emberhez képest, akinek az életéből mindez hiányzik. Kérdésem továbbá az, hogy milyen hozománya van ennek a gondolkodásnak és életmódnak az emberre és a kutyára nézve egyaránt?

Konklúzió

A bemutatott fordulatok, a ritvói állati fordulat és a filozófia gyakorlati fordulatában észlelhető hangsúlyváltások a filozófia napjainkban elfogadott jelentésének az elméleti, akadémiai viszonyrendszerekre való korlátozásának feloldását célozzák. A bölcsességszeretet gyakorlatának felismerése más, az akadémiai világon kívül, az elméleti megközelítésen túl vagy előtt, jelentős kihívást jelent a tudományos világ számára, egyszerre azonban egyre realisabb módja az emberről tudás bővítésére. Korunk embere egyfajta természetes bölcsességet vél felfedezni a természet más entitásainak létében, amiből következtethetünk arra, hogy a „természetes bölcsesség” az emberi természetben is adott. A filozófia éppen aktuális helyének, formájának, környezetének felismerése a filozófusok feladata. Ezért tartom fontosnak kutatásom során álláspontom hangsúlyozását, miszerint a filozófiára egy természetes emberi adottságként tekintek, amely adottság kisajátítása, kizárólag magas intellektuális művelése elidegenedéshez vezet, míg hétköznapi gyakorlása közeledéshez, -az állathoz, az emberhez, a természethez, a filozófia természetes és egyszerre egyedi módja az emberi kapcsolódásnak.

Ahogy a kutya helye változott társadalmunkban, éppen úgy alakul át a filozófia megjelenése hétköznapjainkban. 2010 és 2020 között egy civil szervezet keretein belül

dolgoztam azon, hogy ember és kutya egysége a társadalom bármely helyszínén megjelenhessen, újra formálva ezzel a kulturáltságot kizárólag az embernek tulajdonító örökölt antropocentrikus, egyénpontú világlátást. Az ember-állat tanulmányok területén éppen ez az a szabadság és mélység, ami a viszony vizsgálatából adódik: a XXI. században az ember kapcsolatait újra gondolja, és ebben a folyamatban a társa egy nem emberi létező, ám adottságaiból következően leghumánabb állat, a kutya. Mindebből következően helytálló az az állítás, hogy a XXI. századi kutyatartás az állati fordulat és a filozófia gyakorlati fordulatának manifesztációjaként való értelmezése adekvát filozófiai álláspontot.

Irodalom

- Boros, J. (2020). *Filozófiaművészet*. MMA Kiadó, Budapest.
- Csányi, V. (2022, April 13). *Egyszemélyes kultúrák*. URL: <https://docplayer.hu/5608892-Csanyi-vilmos-egyszemelyes-kulturak.html>
- DeMello, M. (2012). *Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Studies*. Columbia University Press, New York.
- Hadot, P. (2010). *A lélek iskolája: Lelkigyakorlatok és ókori filozófia*. Ford. Cseke Ákos. Kairosz, Budapest.
- Han, B.-C. (2019). *A kiegészítés társadalma*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kant, I. (2018). *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Mamzer, H. (2019). *Animal Turn as a Meta-turn?* Society Register, 3(3). URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sr/article/view/20638?fbclid=IwARozD9erD28ePBQgbRMWLvvUtUvOQDWul7V7ey5ZZlHOqXqPhn5pJ6pwVA4>
- Nagel, T. (2004). *Milyen lehet denevérnek lenni?* Vulgo, 5(2), 4-12.
- Nemes, L. (2003). Filozófiai diskurzusok a nem-emberi állatokról. In: Loboczky J. (Ed.): *Filozófiai diskurzusok*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 113-134.
- Nemes, L. (2015). *A filozófiai kávéház mint performatív aktus*. URL: http://performativitas.hu/res/nemes_fk_.pdf
- Nemes, L. (2017). *Filozófiai tudás vs. filozofálás: A közösségi filozofálás praxisa*. ELPIS Filozófiatudományi Folyóirat, 2, 181-193. URL: http://elpis.hu/issues/17/Elpis17_nemes.pdf
- Peters, A., Stucki, S., & Boscardin, L. (2014). *The Animal Turn – what is it and why now?* The Animal Turn and the Law. Conference: The Animal Turn and the Law: Interdisciplinary Perspectives and New Directions in Animal Law. URL: <https://verfassungsblog.de/the-animal-turn-what-is-it-and-why-now/>, DOI: 10.17176/20181005-170420-0.
- Phillips, C. (2001). *Socrates Café: A Fresh Taste of Philosophy*. W. W. Norton & Company, New York.
- Ritvo, H. (2007). *On the Animal Turn*. Daedalus, 136. 118-122.
- Singer, P. (2003). *Minden állat egyenlő*. Vulgo, 2003 (3), 208-217.
- Singer, P. (2019). *Az állatok felszabadítása*. Oriold Könyvkiadó, Budapest.
- Wittgenstein, L. (1998). *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.